

ҚАРШИ САРДОБАЛАРИ ТЎҒРИСИДА ЯНГИ МАЪЛУМОТЛАР

Суёнов Самаритдин Саматович, Самарқанд археология
институтини катта илмий ходими

NEW INFORMATION ABOUT KARSHI SARDOB

Suyunov Samaritdin Samatovich, Samarkand Archaeological
Institute, Senior Researcher

НОВЫЕ ДАННЫЕ О КАРШИНСКИХ САРДОБА

Суёнов Самаритдин Саматович, старший научный
сотрудник Самаркандского археологического института

<https://orcid.org/0009-0001-3695-088X>

e-mail:
suyunosamar.1963@gmail.
com

Аннотация: Мақолада, Жанубий Суғднинг ғарбий қисми Қарши воҳасида жойлашган ноёб техник сув иншооти ҳисобланган сардобаларнинг бунёд этилиши тарихи билан боғлиқ янги маълумотлар келтирилган. Сардобалар савдо-қарвон йўлларида, ичимлик суви танқис бўлган жойларда, чўл худудларида, аждодларимизнинг илми, тафаккури, меъморчиликдаги улкан ютуқлари, иқлим шароити, табиий географияси, тупроғи ва инсондан кўпроқ билим талаб қиладиган мураккаб муҳандислик иншооти ҳисобланган. Шундай иншоотлардан 12 таси Қарши воҳасининг чўл худудида, Буюк ипак йўли тармоқлари атрофида, ичимлик суви танқис бўлган ерларда жойлашганлиги аниқланди.

Калит сўзлар: Қарши, Сардоба, Ҳовуз, Гумбаз, Қарвонсарой, Мўла, Жинбулок, Мирзаработ, Хўжанд, Касба, Ёғочли, Эгизак, Чорча, Кўш, Бўзачи.

Abstract: The article presents new information related to the history of the construction of cisterns, which are considered a unique technical water structure located in the Karshi oasis in the western part of Southern Sogd. Cisterns were considered a complex engineering structure on trade and caravan routes, in places with a shortage of drinking water, in desert areas and the great achievements of our ancestors in science, thinking, architecture, climatic conditions, natural geography, soil and human activity. knowledge. It has been established that 12 such structures are located in the desert area of the Karshi oasis, around the branches of the Great Silk Road, on lands where there is a shortage of drinking water.

Key words: Karshi, Sardoba, Khouz, Gumbaz, Caravanserai, Mola, Jinbulok, Mirzarabot, Khojend, Kasbah, Ojochly, Eyzak, Chorcha, Kosh, Vozachi.

Аннотация: В статье представлены новые сведения, связанные с историей строительства цистерн-сардоба, которые считаются уникальным техническим водным сооружением, расположенным в Каршинском оазисе западной части Южного Согда. Цистерны-сардоба считались сложным инженерным сооружением на торгово-караванных путях, в местах с недостатком питьевой воды, в пустынных районах и великими достижениями наших предков в науке, мышлении, архитектуре, климатических условиях, естественной географии, почве и человеческой деятельности. Установлено, что 12 таких сооружений расположены в пустынной местности Каршинского оазиса, вокруг ответвлений Великого шелкового пути, в регионах, где наблюдается дефицит питьевой воды.

Ключевые слова: Карши, Сардоба, Хауз, купол, Караван-сарай, Мола, Джинбулок, Мирзаработ, Ходженд, Касба, Ёғочлы, Эгизак, Чорча, Кош, Бозачи.

КИРИШ. Қарши воҳасида асрлар давомида яхши сақланган, ноёб техник сув иншооти ҳисобланган сардобаларнинг қурилиш тарихини ўрганиш ва таҳлил қилиш кейинги бир аср давомида жуда кўп мулоҳаза ва тортишувларга сабаб бўлиб келади. Бундан ташқари археология соҳасида олиб борилаётган ўрганишлар натижасида Буюк Ипак йўлининг янги тармоқлари пайдо бўлиши ва уларнинг ривожланишида, шу йўл ёқасида бунёд қилинган шаҳарлар, қалъа-қўрғонлар ва карвонсаройларнинг фаолияти сардобалар билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги тўғрисидаги фикрларни беради.

Аслида Ўрта Осиё худудида қайд этилган сардобаларнинг ўрганилиши билан боғлиқ бўлган изланишлар якуний бир тизим асосида олиб борилган эмас. Ваҳоланки Ўрта Осиё худудида сақланиб қолган сардобаларнинг ўрни аниқланган ва тахминий харитаси қилинган. Бу сардоба иншоотларнинг фаолияти тўғрисида умумий тушунча беради холос. Масалан Қарши воҳасида қайд этилган ноёб техник сув иншооти ҳисобланган сардобаларнинг қурилиш тарихини ўрганиш асосида кўплаб илмий маълумотларга эга бўлиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Масалан Ўрта Осиё худудида сақланиб қолган сардобаларнинг қурилиш тарихи ва улардаги ҳовузларни сув билан доимий тўлдириш ишлари мавҳум бўлиб келмоқда. Ажабланарли томони шундаки, олимларнинг йирик тадқиқот ишларида ҳам бу мавзуга алоҳида эътибор қаратилган эмас ёки бу мавзуга доир иш қилинмаган, қилинган тадқиқотлар ҳам биз кутган натижани бера олмайди. Аслида илмий тўплам ва адабиётларда, масалан қадимшунос олим Массон М.Е тадқиқотларида Ўрта Осиё худуди бўйича сардобалар тарихи тўғрисида маълумотлар берилган. Лекин сардобаларнинг қурилиш тарихи тўғрисида умумий маълумотлар келтирилган[1.9-10].

Масалан Маев Н.А. ўрта асрларда бунёд қилинган карвонсаройлар ёнида қад кўтарган сардобалар Амир Темур даврида ҳам кўплаб қурилган ва қайта тикланганлиги тўғрисида маълумотлар берган. Аслида чўл худудларида, савдо йўллари атрофида баъзан карвонсаройлар ўрнида, олдиндан белгиланган жойларда

сардобаларни қуриш XI-XII асрларда бунёд қилинганлиги айtilган[2.39].

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асарида Шайбонийлар сулоласига мансуб ўзбек хони Абдуллахон II Туркистондан, Марв ва Балхгача бўлган катта сарҳадларни эгаллаган, сўнгра бўлақларга бўлиниб кетган Мовароуннахрни қайта бирлаштиришга муваффақ бўлган ва Мовароуннахрнинг халқаро савдодаги аввалги шухратини тиклаш учун ҳам кўп саъй-ҳаракатлар қилган. Кўхна карвон йўллари ёқасида бунёд қилинган сардобалар, шундай саъй-ҳаракатларнинг амалий натижаси деб кўрсатилган. Юқоридагилардан кўришиб турибдики, тадқиқотчилар ўз фикри ва позициясида турибди[3.391].

МЕТОД. Тадқиқот мавзусини ёритиш давомида илмий тадқиқотнинг услублари, жумладан янги олинган маълумотларнинг қиёсий таҳлили, шунингдек тарихимизни ёритишда даврий кетма-кетлик, холислик ва реал аниқ маълумотлардан фойдаланилди.

МУНОКАМА. Масалан, Массон М.Е. Ўзбекистон худудидан ўтган Буюк Ипак йўли ёқасида қурилган сардобаларни чўл мавзесидаги барча талабларга жавоб берадиган ҳар томонлама қулай ва ер тузилишига мос равишда бунёд қилинганлигини айтади. Ҳаттоки сардобалар ўртасидаги масофалар деярли бир хил бўлганлигини, оралиқ масофа тахминан 25-30 км чамаси бўлганлигини қайд этади. Бундан ташқари, сардоба иншоотини қуриш учун белгиланган жойда ер текисланган ва иншоотни қуриш учун асос тайёрланганлигини таъкидлайди. Тадқиқотларда даставвал ерга қозик қоқилиб, иншоотнинг тархи чизилган. Шу йўсинда ҳовузнинг диаметри белгиланган, сўнгра деворларнинг ички ва ташқи фасадлари йўналиши белгиланган. Ҳовузларнинг диаметри тахминан 5 м дан, 7 м гача бўлган, шундан сўнг девор кўтарилиб тепа қисми гумбаз қилиб ёпилган. Деворнинг тепасига ҳовуздаги сув ифлосланмаслиги ва ичида ҳаво алмашиб туриши учун махсус туйнуклар қўйилган. Бу эса ҳовуздаги сувнинг бир хилда тоза ва салқин сақланишига хизмат қилган. Ҳаттоки ҳовуздаги сувни тоза сақлаш учун унга кичик маринка балиқлар солинганлигини қайд этган. Лекин кўп

йиллар давомида сардоба иншоотлари устида изланишлар олиб борган Решеткин М.М. ховуздаги сувга маринка балиқлар солинганлиги тўғрисида бирор марта маълумот қайд этмаган[4.6].

Собоцинский Л.А. Ўрта Осиё ҳудудида туб аҳоли ўртасида сардобаларни “сардоба”, “гумбаз”, “мўла” номлари билан атаб келинганлигини айтади. Қўшни ўлкалар, Эрон ва Хуросонда ханузга қадар фойдаланиб келинаётган бундай техник иншоотлар “обамбар” деб номланишини кўрсатиб ўтади. Бундан ташқари гидрогеолог Л.А.Собоцинский сардобаларнинг умумий таърифига тавсиф берган маълумотларида ҳам ушбу номларни қайд қилган [5.25].

Рус шарқшуноси, археолог Лерх П.И. сардоба иншооти ичимлик сув танқис бўлган жойларда қурилган мажмуа бўлиб, улар ер рельефига кўра қор-ёмғир сувлари, ер ости (кориз) сувлари ва оқар (арик) сувлари ёрдамида тўлдирилганлигини таъкидлаган. Сардоба атамаси форсча икки сўз **сард** – совук, **об** – сув бирикмаларидан иборат бўлиб, “совук сув” маъносини берганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар берган. Шу жойда тадқиқотчи иншоотнинг ховузини сув билан қандай тўлдирилганлиги тўғрисида маълумот берган [6.14].

Геолог олим Бедгер Б.А. ўз тадқиқотларида Туркменистоннинг чўл ҳудудида Абдуллахон II номи билан аталган сардоба яхши сақланганлигини айтади. Сардоба иншооти Чоршанба темир йўл станциясидан 18 км узоқликда, работнинг ёнида жойлашган бўлиб, унинг диаметри 12,5 м га, баландлиги 10 м га тенг бўлган. Сардобага кириш учун тўрт томонидан эшик қўйилган. Сардобанинг пойдевори бўйлаб, ясси ҳолда сув тўпланадиган люк қилинган. Люк (қопқоқ)да йиғилган сувлар энсиз тарновча орқали ховузга туширилган [7.10].

Археолог М.Е.Массон тадқиқотларида ҳам Туркменистон ҳудудида жойлашган сардобаларнинг асосий қисми Абдуллахон II даврида бунёд қилинганлиги айтилади. Чунки, уларни бунёд қилишдаги меъморчилик услуги ва ишлатилган қурилиш материаллари (пишган ғишт, гипс ва бошқа қурилиш

компонентлари)нинг айнан XVI аср қурилиш услугига мос эканлиги айтилади.

Масалан, Қашқадарё воҳасида изланишлар олиб борган рус сайёҳи И.Л.Яворский ўз кундалигида XIX аср охирларида Қарши чўлида жойлашган сардобаларнинг бир нечасини ишдан чиққанлиги ва ярқисиз ҳолга келганлигини айтган. Сайёҳ, сардоба ховузлирини эриган қор сувлари ва ёмғир сувларидан тўлдирилганлигини, асрлар давомида уларни тўлдириш билан боғлиқ (қор ва ёмғир сувларининг етишмаслиги сабабли) муаммолар бўлиб турганлигини қайд этган. Ҳатто ушбу муаммоларнинг ечимини топиш мақсадида изланишлар ҳам олиб борган. Аниқланган сардоба ховузлирини тўлдириш учун уларга яқин жойлашган сув манбаларидан сунъий ариқлар қазилиб, шулар орқали сув олиб келинганлиги тўғрисида фикрлар ҳам билдирилган [8.315].

Худди шундай ҳолатни геолог М.М.Решеткин ҳам ўз тадқиқотларида кузатган. Масалан, Қарши чўлида қурилган Юсуф сардоба иншоотига узунлиги чамаси 15 км бўлган узоқликдан, янгидан қазилган сунъий ариқ орқали сув олиб келинган. Бундан ташқари Абдуллахон II даврида бунёд қилинган Қўш ва Бўзачи сардобаларига ҳам Қашқадарёнинг бош ўзанидан сунъий ариқ орқали сув олиб келинганлиги айтилган.

Қашқадарёнинг қуйи қисмида жойлашган Касби – жанубий Суғднинг йирик шаҳарларидан бири ҳисобланган. Ёзма манбаларга кўра, Касби, Насафдан 4 фарсах узоқликда бўлиб, ҳатто унда йирик Жомеъ масжиди бўлганлиги айтилган.

Истаҳрий ва Ибн Ҳавқал асарларида “Касби” атамаси, Касба шаклида тилга олинади. Бундан ташқари Касбини, Насафдан катта эканлиги ҳам қайд этилади. Ҳатто, Касби туманини Сомонийлар ҳукмронлиги даврида Бухоро-Балх йўли устида (Насафга етмасдан) жойлашган энг йирик савдо марказларидан бири эканлиги ҳам таъкидланади. Бу шаҳар тўғрисида фикр юритишимиздан мақсад, Касби аркига яқин жойда, шаҳар шаҳристонида Қашқадарё воҳасидаги энг йирик сардоба жойлашган. Бу ерда улкан сардобанинг қурилганлиги шаҳар аҳолисининг сувга эҳтиёжи катта бўлганлигини кўрсатади [9.7-10].

Воҳада асрлар давомида яхши сақланган, техник иншоот ҳисобланган сардобаларнинг ўрни ва қурилиш тарихини ўрганиш ҳамда таҳлил қилиш мақсадида изланишлар олиб борилди. Олиб борилган тадқиқотлар асосида янги маълумотлар қўлга киритилди. Воҳада Ўрачи, Талимаржон, Эгизак, Чорча, Юсуф, Қарши, Яккасардоба, Фатто, Ашун, Бегича, Шўрча ва Нишон сардобалари аниқланди. Улар орасида Касбига борадиган йўлда жойлашган Яккасардоба бизгача яхши сақланган ҳолда етиб келганлиги аниқланди. Яккасардоба воҳанинг чўл худудида сақланган бўлиб, иншоот ташқаридан қараганда ярим ой шаклига эга. Девори ва гумбази квадрат шаклда, иншоотнинг ўлчамлари 24см х 24см х 5см, 26см х 26см х 5см, бўлган пишган ғиштлардан кўтарилган. Сардобанинг баландлиги 9 м, иншоот тепасигача етти ярусдан иборат бўлиб, айланасимон шаклда кўтариб чиқилган. Яккасардобада 4 та аркасимон дераза бўлиб, унинг ўлчамлари 1,10м х 0,8м га тенг. Улар бир-бирига мос равишда симметрик тарзда жойлаштирилган. Деразаларнинг пастидан уларга мос равишда кичик аркасимон туйнуқлар ҳам қўйилган. Сардобанинг пойдевор қисми ҳовузнинг гардишидан бошлаб пишган ғишт билан кўтарилган. Ҳовузнинг диаметри 14 м га, чуқурлиги 4 м га тенг. Гумбазнинг юқори қисмидан, ҳовузга тўғри ёруғ тушиши учун айлана шаклда туйнук қўйилган. Яккасардобанинг эшиги аркасимон бўлиб, баландлиги 2,60 м га тенг эканлиги аниқланди.

НАТИЖАЛАР. Ўрта Осиё худуди бўйича бунёд этилган сардобаларнинг жойлашган ўрни, ҳозирда уларнинг сақланиш ҳолати ва қурилиш тарихини ўрганиш билан боғлиқ муаммолар илм аҳли ўртасида ҳалигача кўплаб муҳокама ва баҳс-мунозараларга сабаб бўлмоқда.

Масалан қадимшунос М.Е.Массоннинг тадқиқотларида сардоба ҳовузига сув ифлос бўлмаслиги учун маринка балиқлар солинганлиги айtilган. Лекин ўрта асрлар ёзма манбаларида сардобанинг ҳовузидаги сув тез-тез алмаштириб турилганлиги қайд қилинади. Бу албатта сув манбаларига яқин жойлашган сардобаларга тегишлидир. Археологлар М.Ҳ.Пардаев ва С.С.Суюновлар томонидан Жиззах–Сирдарё оралиғида жойлашган сардобаларда олиб борилган тадқиқотларда

Ёғочли сардобаси воҳанинг чўл худудида жойлашган бўлишига қарамай, Сирдарёдан бош олган сунъий суғориш тармоғининг кичик бир ўзани орқали сув олиб келинган. Ҳовузда сув ифлосланса алмаштирилиб турилган.

Худди шундай ҳолатни геолог М.М.Решеткин ҳам ўз тадқиқотларида кузатган. Масалан, Қарши чўлида қурилган Юсуф сардоба иншоотига узунлиги чамаси 15 км бўлган узоқликдан, янгидан қазилган сунъий ариқ орқали сув олиб келинган. Бундан ташқари Абдуллахон II даврида бунёд қилинган Қўш ва Бўзачи сардобаларига ҳам Қашқадарёнинг бош ўзанидан сунъий ариқ орқали сув олиб келинганлиги айtilган.

Айнан Қашқадарё чўл худудларида жойлашган сардобаларда тадқиқотлар олиб борган рус сайёҳи И.Л.Яворский ўз кундалигида сардоба ҳовузларини эриган қор сувлари ва ёмғир сувларидан тўлдирилганлигини, асрлар давомида уларни тўлдириш билан боғлиқ (қор ва ёмғир сувларининг етишмаслиги сабабли) муаммолар бўлиб, турганлигини қайд этган. Биз олиб борган изланишларда сардобаларнинг атрофида қор ва ёмғир бўлган пайтларда, уларнинг сувини махсус ҳовузларга туширишга ҳаракат қилганлар. Масалан Яккасардобага яқин жойда чуқурлик мавжуд. У сардоба ҳовузларига сув олиб кириш мақсадида қовланган бўлиши мумкин деган фикрга келдик. Ўрганишлар олиб борган сардобаларнинг учтасида шундай чуқурликлар сақланган.

Воҳа худудида асрлар давомида яхши сақланиб келган, ноёб техник сув иншооти ҳисобланган сардобаларнинг қурилиш тарихини ўрганиш ва таҳлил қилиш мақсадида Касби туманида жойлашган, ҳозирда ҳам яхши ҳолатда сақланган Яккасардобада изланишлар олиб борилди. Шу асосида талайгина янги маълумотлар қўлга киритилди. Яккасардоба иншооти ташқаридан қараганда ярим ой шакли кўринишига эга. Девори билан гумбази квадрат шаклда, ўлчамлари 24см х 24см х 5см, 26см х 26см х 5см, бўлган пишган ғиштлардан кўтарилган (XVI аср). Сардобанинг умумий баландлиги 9 м бўлиб, унинг тепасигача етти ярусдан иборат айланасимон шаклда кўтариб чиқилган. Яккасардобада 4 та аркасимон дераза бўлиб, унинг ўлчамлари 1,10м х 0,8м га тенг. Улар бир-бирига мос равишда симметрик тарзда

жойлаштирилган. Деразаларнинг пастидан уларга мос равишда кичик аркасимон туйнуклар ҳам қўйилган. Сардобанинг пойдевор қисми ҳовузнинг гардишидан бошлаб пишган ғишт билан кўтарилган бўлиб, ҳовузнинг диаметри 14 м га, чуқурлиги 4 м га тенг. Гумбазнинг юқори қисмидан, ҳовузга тўғри ёруғ тушиши учун айлана шаклда туйнук қўйилган. Яккасардобанинг эшиги аркасимон бўлиб, баландлиги 2,60 м га тенг эканлиги аниқланди. Қизиқарли томони шундаки, иншоотнинг жануби-шарқий томонида улкан чуқурлик мавжуд[10.272].

ХУЛОСА. Ўтказилган тадқиқотларга кўра Қарши воҳаси чўл худудида аниқланган ноёб техник сув иншооти сардобалар тўғрисида қуйидагича хулоса қилинди.

Биринчидан, сардоба иншоотини қуришда дастлаб қуриладиган ер сатҳининг текислиги ва жойлашган ўрни инобатга олинган.

Иккинчидан, сардобанинг ҳовузи асосан иншоотнинг ўртасида бўлган.

Учинчидан, сардобанинг ҳовузи қовлангандан сўнг, сув олиш учун қулай жойи танланган ва зина қилинган.

Тўртинчидан, сардобанинг ҳовузи қор, ёмғир, оқар ариқ сувлари ва ер ости (қориз) сувлари ёрдамида тўлдирилган. Ҳовузда сув ифлосланмаслиги учун алмаштириб турилган.

Бешинчидан, сардоба иншоотини қуриш учун қурилиш ашёларидан гипс, алебастр,

пишган ғишт ва йўнилган тош жинсларидан фойдаланилган.

Олтинчидан, Яккасардоба иншоотини қуришдаги меъморчилик услуби ва ишлатилган қурилиш материаллари (пишган ғишт, гипс ва бошқа қурилиш компонентлари)га қараб XVI асрда бунёд этилганлиги аниқланди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Массон М.Е. Проблема изучения цистерн-сардоба, Ташкент, 1935.
2. Маев Н.А. Степные пути от Карши до Амударьи. Туркестанские ведомости, М., 1880.
3. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. I-жилд, Тошкент. 1969.
4. Решеткин М.М. Дневник, Ташкент. 1928.
5. Собоцинский Л.А. Статистико-экономический очерк, Спб, М. 1913.
6. Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1857., Спб, М. 1870.
7. Бедгер Б.А. Полевой дневник, Москва. 1930.
8. Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878-1879г., Спб, 1883.
9. С.С. Суёнов. Шимоли-ғарбий Уструшонанинг суғорилиш тарихи (V-XVI асрлар, археологик материаллар асосида) // диссертация, Самарқанд, 1999.
10. С.С. Суёнов. Қашқадарё воҳасининг суғорилиш тарихи, Қарши, 2023.

